

первобытного человека до наших дней, определить основные факторы влияния на это явление, охарактеризовать существующие течения и научные теории в данной проблематике. Категория «правовая культура» является одной из основных характеристик правовой системы страны, показывает качественное состояние правовой жизни общества. Оно зависит от достигнутого уровня развития правовой системы, характеризующееся состоянием и уровнем правового сознания, развитием юридической науки, созданной системой законодательства, правоприменительной практики, законности и правопорядка, правового образования, а также степени гарантированности основных прав и свобод человека.

Ключевые слова: правовая культура, право, этапы формирования, право сильного, закон.

Summary

Olena Minkovich-Slobodianik. The main stages of the formation of legal culture in the territory of modern Ukraine.

The proposed article attempts to identify the main stages of legal culture formation in the territory of modern Ukraine. The author tried to show the historical process of development and formation of legal culture from the time of the primitive man to the present. Identify the main factors influencing this phenomenon, characterize the current trends and scientific visions in this field.

Culture is a multifaceted phenomenon and has not yet been fully explored, but it is constantly the subject of scientific search because it is constantly changing and leading to new advances in science and technology. Attempts to scientifically characterize this concept are not stopped, as evidenced by the fact that this category has more than a thousand definitions that somehow reveal it. Because this phenomenon is an indicator of the depth of development of human being, a measure of the success of a civilization, it is subject to the same constant changes as humanity in general.

The category “legal culture” is one of the main characteristics of the legal system of the country, which shows the quality of the legal life of society. It depends on the achieved level of development of the legal system, characterized by the state and level of legal consciousness, the development of legal science, the created system of law, law enforcement, law and order, legal education, as well as the degree of guarantee of fundamental human rights and freedoms.

It is a component of the general culture of mankind, it accumulates the achievements of society in the development of law, legal ideals and values of society, the degree of achievement of the state in the sphere of protection of human rights and freedoms. It is the connection of the legal culture with law, justice, legal relations, law and order, law-making and application of the rules of law that distinguishes it from other forms of culture. Unfortunately, the current state of the domestic legal culture indicates that legal nihilism and other manifestations of the deformation of legal consciousness are widespread in society. This was the basis of the study, including the impact of historical events on the formation of the legal culture of the Ukrainian society.

Key words: legal culture, law, stages of formation, right of the strong, law.

DOI: 10.36695/2219-5521.3.2019.08

УДК 351.746.1(477)

В.Т. ОКІПНЮК

Володимир Тарасович Окіпнюк, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Національної академії Служби безпеки України*

ORCID: 0000-0002-1738-6478

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У період Другої світової війни система радянських органів державної безпеки в Україні зазнала суттєвих структурних і функціональних змін, які мали забезпечити, з одного боку, нагальні потреби воєнного часу, а з іншого – збереження радянської тоталітарної системи.

Діяльність радянських органів державної безпеки в період Другої світової війни докладно висвітлена як в радянській, так і в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії. Останнім часом розроблянням цієї проблематики серед вітчизняних дослідників займалися Д.В. Веденеєв, В.О. Козенюк та інші¹. Однак у їх працях розглядалися лише окремі напрями діяльності НКВС-НКДБ УРСР, зокрема контррозвідальна та розвідувально-диверсійна робота, участь в організації партизанського руху в хронологічних рамках 1941–45 років. Комплексного ж історико-правового дослідження юридичного статусу та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні за весь період Другої світової війни не проводилося. Запропонована стаття є лише першою спробою системного історико-правового аналізу даної проблеми.

Вивчення цієї теми набуває особливого значення з огляду на те, що Україна останні шість років перебуває в стані «гібридної війни» і потребує опрацювання дієвих механізмів функціонування в цих умовах всіх ланок державного апарату й насамперед державних органів спеціального призначення.

Відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа 17 вересня 1939 р. на територію Західної України були введені частини Червоної Армії. Паралельно з просуванням збройних сил СРСР відбулось розгортання на захід-

© В.В. Окіпнюк, 2019

* *Volodymyr Okipniuk, Ph.D. in Law, Associate Professor, Head of the Department of the National Academy of the Security Service of Ukraine*

ноукраїнських землях радянських органів державної безпеки. Організацію цієї роботи регулювали директива НКВС СРСР № 720 від 15 вересня 1939 р. і наказ НКВС СРСР № 001124 «Про оперативно-чекістські заходи на Західній Україні» від 21 вересня 1939 року. До першочергових задач органів НКВС належало проведення заходів з ліквідації старих органів влади, формування владних структур радянського режиму та встановлення тотального контролю за всіма сферами життя населення Західної України².

Основною організаційною формою радянських каральних органів в Західній Україні з початком Другої світової війни були оперативні групи НКВС. У подальшому ці тимчасові організаційні структури замінили на постійні. Із листопада 1939 р. на приєднаних територіях запровадили систему обласних УНКВС і підпорядкованих їм місцевих органів. Аналогічні процеси, пов'язані з розширенням мережі радянських каральних структур, відбулися й у 1940 р. після включення до складу УРСР Бессарабії та Північної Буковини³.

Якщо на початку формування каральних структур на західноукраїнських землях основною їх функцією був демонтаж попередніх владних режимів, то в подальшому – утвердження та зміцнення радянського тоталітарного режиму, яке супроводжувалося масовими політичними репресіями та масштабними депортаціями населення. За даними, поданими В.К. Бараном та В.В. Токарським, жертвами цих репресивних акцій стало понад 200 тис. осіб⁴.

Початок Другої світової війни призвів не тільки до чисельного зростання органів державної безпеки в Україні, але й до якісних структурно-функціональних змін, зокрема відокремлення їх від органів внутрішніх справ. Згідно з постановою ПБ ЦК ВКП(б) та указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. було створено НКДБ СРСР через виокремлення останнього зі складу НКВС СРСР. Очолив НКДБ СРСР В.М. Меркулов, колишній перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР і начальник ГУДБ НКВС СРСР.

Положення про НКДБ СРСР затверджено не було і його юридичний статус визначався постановою ПБ ЦК ВКП(б) від 3 лютого 1941 р. і спільною директивою НКВС і НКДБ СРСР № 782/Б/265/М від 1 березня 1941 року. До відання новоствореного наркомату належали: ведення розвідувальної роботи за кордоном, боротьба з «підривною, шпигунською, диверсійною та терористичною» діяльністю іноземних розвідок у межах СРСР, оперативна розробка та ліквідація «антирадянських партій і контрреволюційних формувань» серед різноманітних верств населення, у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства, охорона керівників партії та уряду.

НКДБ СРСР складався із чотирьох управлінь – розвідувального, контррозвідувального, секретно-політичного, управління коменданта Московського Кремля, слідчої частини на правах управління та сімох самостійних відділів – охорони керівництва партії та уряду, обліково-статистичного, оперативного, оперативної техніки, шифрувального, відділу кадрів й об'єднаного адміністративно-господарського і фінансового відділу. Призначення керівників підрозділів НКДБ СРСР були закріплені наказом НКДБ СРСР № 002 від 26 лютого 1941 року⁵.

Створення НКДБ СРСР мотивувалось необхідністю звільнення органів державної безпеки від невласних їм функцій з охорони громадського порядку та здійснення певних видів господарської діяльності, що, на думку партійно-державного керівництва країни, мало сприяти покращенню й удосконаленню розвідувальної та контррозвідувальної роботи. Роз'єднання НКВС СРСР на самостійні наркомати, НКВС і НКДБ, було спрямовано на усунення гіперцентралізації каральної системи СРСР, спрощення громіздкого апарату НКВС СРСР, забезпечення конкуренції між різними каральними органами щодо інформування вищого партійного керівництва.

Аналогічні процеси відбувались і в УРСР. Згідно з наказом НКДБ СРСР № 0010 від 26 лютого 1941 р. «Про організацію наркоматів державної безпеки в союзних і автономних республіках і управлінь НКДБ в краях і областях і призначення наркомів і начальників управлінь НКДБ»⁶ наркомом державної безпеки УРСР було призначено майора державної безпеки П.Я. Мешика. Водночас, відповідний указ Президії Верховної Ради УРСР «Про поділ народного комісаріату внутрішніх справ УРСР» та про призначення П.Я. Мешика було видано лише 12 березня 1941 року. І тільки 21 березня 1941 р. Верховна Рада УРСР внесла відповідні зміни та доповнення до ст. ст. 45 і 48 Конституції УРСР. НКДБ УРСР визначався в якості союзно-республіканського наркомату, а нарком державної безпеки був уведений до складу РНК УРСР.

Задачу-прийняття матеріалів слідчого та агентурного провадження й архівних справ від підрозділів, які були ліквідовані (ЕКУ, ТВ, водний відділ, ДТВ Південно-Західної залізниці) до новостворених (1-го, 2-го, 3-го управлінь і слідчої частини), регулював наказ НКДБ УРСР № 001 від 1 березня 1941 року⁷.

Структура та задачі НКДБ УРСР визначались відповідно до структури та задач НКДБ СРСР. Штати центрального апарату НКДБ УРСР, УНКДБ областей, міських, міжрайонних, районних відділів і відділень НКДБ УРСР були оголошені наказом НКДБ УРСР № 0019 від 26 травня 1941 року⁸.

У зв'язку з приєднанням до СРСР і УРСР нових територій і формуванням на них радянських каральних структур виникла потреба більш докладного врегулювання діяльності внутрішніх тюрем органів державної безпеки. Були прийняті окремі акти в розвиток і на зміну норм Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних 1939 р., які стосувались як загальних питань внутрішнього режиму, так і особливостей його застосування для певних категорій підслідних. Після створення НКДБ відбулися зміни в підпорядкованості тюрем, багато уваги приділялось питанням їх охорони, попередженню втеч заарештованих⁹.

Згідно зі спільним наказом НКДБ і НКВС УРСР № 002/0040 від 12 березня 1941 р. до відання НКДБ УРСР перейшли: внутрішня тюрма НКВС УРСР, 13 внутрішніх тюрем і 5 ВТК обласних УНКВС, міських

та районних відділів НКВС. Робота з прийому-передачі покладалася на центральну та обласні міжвідомчі комісії і мала бути завершена до 30 березня 1941 року¹⁰.

З огляду на швидкий наступ німецьких військ органами державної безпеки наприкінці червня – у липні 1941 р. були проведені масові знищення заарештованих і ув'язнених осіб у внутрішніх тюрмах і ВТК УНКДБ-УНКВС УРСР. На підставі наказів НКДБ СРСР № 2445/М і начальника тюремного управління УРСР від 23 червня 1941 р. ув'язнені були поділені на дві категорії. Першу наказувалось евакуювати, другу – розстріляти. На території Західної України було страчено близько 24 тис. осіб. Розправи над евакуйованим ув'язненими відбувалися в пересильних тюрмах Умані, Києва та Харкова¹¹.

З початком Другої світової війни питання охорони державної таємниці стали більш актуальними. Замість інструкції 1928 р. РНК СРСР 2 січня 1940 р. затвердив «Інструкцію щодо ведення таємних і мобілізаційних робіт і діловодства в установах і підприємствах», оголошену наказом НКВС СРСР № 0019 від 5 січня 1940 р. 18 грудня 1940 р. було прийнято наказ НКВС СРСР № 001569 «Про порядок ведення загального, таємного і цілком таємного діловодства в органах НКВС»¹².

З мотивів необхідності максимальної централізації управління та з метою пристосування державного апарату до умов воєнного часу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р. НКДБ СРСР і НКВС СРСР були знову об'єднані у єдиний НКВС СРСР. Відповідно до загальносоюзного законодавства НКДБ УРСР також був злитий з НКВС УРСР, однак фактично це відбулось лише на початку серпня 1941 р., тобто вже у період боїв за Київ. Об'єднаний НКВС УРСР очолив В. Т. Сергієнко, а заступником було призначено С.Р. Савченка. Основна частина особового складу НКВС УРСР, яка залишилась у Києві, близько 800 співробітників, разом з В.Т. Сергієнко, опинилась в оточенні. Більшість із них загинула, пропала безвісті або потрапила у полон.

У вересні 1941 р. частина апарату НКВС УРСР на чолі з С.Р. Савченком була евакуйована до Харкова. Згодом наркомат переїхав до Старобільська, далі – до селища Мілового Ворошиловградської області. Особовий склад наркомату був задіяний в проведенні «оперативно-чекістських заходів» на території Харківської області. Організована на підставі наказу НКВС УРСР № 52 від 29 січня 1942 р. оперативна група під керівництвом заступника наркома Т.А. Строкача мала надавати практичну допомогу Харківському УНКВС¹³.

Під керівництвом 4-го відділу НКВС УРСР 4 відділи УНКВС і оперативні групи при штабах армій намагалися розгорнути роботу з організації діяльності на окупованих територіях партизанських загонів, винищувальних і диверсійно-розвідувальних груп, а на неокупованих – винищувальних батальйонів як оперативно-бойового резерву органів НКВС. Однак на початковому етапі вона була малоефективною. З більшістю партизанських загонів зв'язку не підтримувалося, керівництво винищувальними батальйонами здійснювалося на низькому рівні, і згодом вони були влиті до лав РСЧА. Наприклад, УНКВС Сталінської області було залишено на окупованій території 166 партизанських загонів, з яких на початок 1942 р. уціліли тільки 80. УНКВС намагалося встановити зв'язок з 21 загонем, про інші даних не було. Так само низькі результати в роботі мала оперативна група 4 відділу НКВС УРСР при штабі 38 армії. За 2,5 місяці діяльності вона перекинула за лінію фронту лише чотири диверсійні групи чисельністю 15 осіб і двох розвідників. Жодного контакту з партизанськими з'єднаннями встановлено не було¹⁴.

Для забезпечення потреб так званої «зафронтової» роботи при 4-му відділі НКВС УРСР була організована школа з підготовки радистів. У лютому 1942 р. провели випуск курсантів, новий набір відбувся в березні цього ж року¹⁵.

У липні 1942 р. НКВС УРСР було передислоковано до Ворошиловграда, де згідно з наказом НКВС УРСР № 4 від 7 липня особовий склад перевели на казармене становище. У серпні 1942 р. НКВС УРСР прибув до м. Енгельса Саратовської області РСФРР. Обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР до січня 1942 р. виконував С.Р. Савченко. Згодом, після виходу з оточення, до керівництва наркоматом повернувся В.Т. Сергієнко¹⁶.

До виїзду з України центральний апарат НКВС УРСР складався з секретаріату, чотирьох оперативних управлінь, п'яти неоперативних – тюремного, УРСМ, трудових таборів і колоній, УПО та АГУ, трьох спецвідділів – 1-го, 2-го і 5-го, 1-го відділу, відділу кадрів, фінансового та фельдзв'язку¹⁷.

В евакуації були переглянуті штати окремих підрозділів 1-го відділу НКВС УРСР, на який покладалася охорона вищих партійних функціонерів. Зокрема, згідно з наказом НКВС УРСР № 0056 від 1 вересня 1942 р. було затверджено штат спецкоманди в складі 87 посад, з яких 81 належала до оперативного складу¹⁸.

У жовтні 1942 р. у зв'язку з переїздом ЦК КП(б)У і РНК УРСР із Саратова до Москви було видано розпорядження НКВС УРСР № 13 від 20 жовтня 1942 року. Ним передбачалося створення оперативної групи 1-го відділу НКВС УРСР у складі 45 осіб і 30 співробітників спецкоманди та передислокацію їх із Саратова до Москви для організації особистої охорони членів ПБ ЦК КП(б)У. У Саратові залишалася оперативна група 1-го відділу в кількості 20 осіб для організації особистої охорони тих членів ПБ ЦК КП(б)У, які прибували до міста в спецвідрядження¹⁹.

Відновлення діяльності радянських органів державної безпеки на території України розпочалось із середини 1943 року. На цей час вже відбулась реорганізація загальносоюзних органів державної безпеки. Відповідно до постанови ПБ ЦК ВКП(б) і указу Президії ВР СРСР від 14 квітня 1943 р. знову був створений НКДБ СРСР. Наркомом, як і в 1941 р., було призначено В. М. Меркулова. У постанові ПБ ЦК ВКП(б) від 14 квітня 1943 р. та затвердженому РНК СРСР 2 червня 1943 р. положенні про НКДБ СРСР визначались система, задачі та структура наркомату²⁰.

До системи НКДБ СРСР входили НКДБ в союзних і автономних республіках і УНКДБ у краях і областях. Повноваження НКДБ СРСР принципових змін не зазнали. На відміну від 1941 р. НКДБ СРСР у 1943 р. складався з шести управлінь, слідчої частини та п'яти самостійних відділів. До раніше існуючих 1-го розвідувального та 2-го контррозвідувального управлінь додавались 3-є транспортне управління, 4-те управління з проведення терористичних актів і диверсій у тилу противника. Шифрувальний відділ і відділ охорони керівництва були реорганізовані відповідно в 5-те шифрувально-дешифрувальне управління та 6-те управління охорони керівників партії та уряду. Ряд самостійних відділів НКДБ СРСР отримали кодовані назви. Колишній обліково-архівний відділ – відділ «А», оперативно-технічний – відділ «Б», військової цензури та перлюстрації кореспонденції – відділ «В». Новостворені відділи «С» (з 27 вересня 1945 р.) і «К» (з 15 листопада 1945 р.) займались відповідно збором і обробкою розвідувальної інформації щодо створення атомної бомби та обслуговуванням об'єктів атомної промисловості²¹.

На підставі рішень загальносоюзних органів у травні 1943 р. було відновлено існування НКДБ УРСР. Наказом НКДБ СРСР від 7 травня 1943 р. наркомом було призначено С.Р. Савченка. Це призначення законодавчо закріпив указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 жовтня 1943 року. Структура та повноваження НКДБ УРСР відповідали загальносоюзним нормам і побудові НКДБ СРСР.

Фактично апарат НКДБ УРСР почав формуватись у червні 1943 р. на території Воронежської області РРФСР, у м. Калач. З метою розподілення матеріальних і грошових цінностей, особового складу, господарського управління та фінансового відділу між НКВС і НКДБ УРСР відповідно до спільного наказу № 12 від 2 червня 1943 р. було створено спеціальну комісію²².

На території УРСР органи НКДБ УРСР почали працювати в формі оперативних груп. На базі цих груп згодом формувалися постійні органи НКДБ УРСР. Оперативні групи виводились на лінію фронту і входили в населені пункти разом з військовими частинами або розвідувальними групами Червоної армії. Це дало змогу захопити в окремих населених пунктах архіви каральних органів нацистів, які в подальшому використовувались для виявлення колаборантів.

За період від липня по серпень 1943 р. центральний апарат НКДБ УРСР змінював місця дислокації: м. Калач Воронежської області РРФСР, село Нікольське Ворошиловградської області, міста Старобільськ і Куп'янськ. З вересня 1943 р. протягом 4–5 місяців НКДБ УРСР перебував у Харкові. І тільки на початку 1944 р. остаточно переїхав до Києва²³.

На момент створення НКДБ УРСР налічував 2398 осіб особового складу, з них для комплектування оперативних відділів і управлінь – 1771 особа і адміністративно-господарських апаратів – 627 осіб²⁴.

У період воєнних дій значно обмежувалися процесуальні гарантії громадян, не дотримувалися норми, які регулювали проведення слідства. Так, перевірка слідчої діяльності міськрайорганів НКВС Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей, яка була проведена у березні 1942 р., виявила типові порушення в процесі проведення слідства: арешти осіб без достатніх підстав і без санкції прокурора, порушення строків тримання під вартою та несвочасне пред'явлення обвинувачення, некваліфіковані допити заарештованих осіб, неправильне оформлення слідчих справ. Слідчі справи порушувалися, як правило, не за матеріалами агентурних розробок, а на підставі фільтрації затриманих осіб і за заявами громадян. Із січня по середину березня 1942 р. 9 міськрайвідділами і відділеннями НКВС було заарештовано понад 500 осіб²⁵.

6 липня 1942 р. НКВС УРСР був оголошений до виконання циркуляр НКВС СРСР № 245 від 22 червня 1942 р. Зокрема, ним наказувалося органам НКВС прискорити розслідування справ про дезертирство і закінчувати їх у строк до п'яти днів із подальшою передачею через прокуратуру за підсудністю²⁶.

Органи НКВС продовжували проводити позасудові каральні заходи. Відповідно до спільних директив НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 215/51с від 30 травня і № 252 від 27 червня 1942 р. підлягали арешту та заслання у віддалені місцевості СРСР строком на п'ять років повнолітні члени сімей осіб, які були засуджені судовим або позасудовими органами за шпигунство на користь Німеччини та інших воюючих держав, перехід на бік ворога, зрадництво або сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах окупантів на захопленій ворогом території, спроби «зради батьківщині» або «зрадницькі наміри», добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої противником території²⁷.

Для проведення слідства щодо евакуйованих заарештованих, які рахувалися за органами НКВС УРСР і перебували на території РСФРР, були створені слідчі групи НКВС УРСР. Так, на підставі наказу НКВС УРСР № 009 від 15 серпня 1942 р. – слідча група у складі 43 оперативних співробітників і трьох технічних працівників, яка працювала в Татарській АРСР²⁸.

Пізніше в містах Енгельс і Актарськ відповідно до наказу НКВС УРСР № 44 від 25 березня 1943 р. було створено ще одну слідчу групу НКВС УРСР у складі 160 осіб. Вона залишалася на території Саратовської області РРФСР, у той час як центральний апарат НКВС УРСР вже перебував у м. Калач Воронежської області та готувався до повернення в Україну²⁹.

Відновлення радянських владних структур в Україні відразу супроводжувалося «очисткою звільнених територій», тобто пошуками колаборантів та «іншого антирадянського елементу». Спочатку відбувалося розмежування у цій сфері повноважень органів НКВС і НКДБ. Відповідно до директиви НКВС УРСР № 8 від 16 вересня 1943 р. органам НКВС на території, звільненій від нацистів, наказувалося всіх осіб, які підозрювалися у «зраді батьківщині», пособництві окупаційній адміністрації або перебуванні в агентурному апараті німецьких розвідувальних структур, передавати до органів НКДБ без оформлення арешту та проведення слідчих дій. Дозволялося лише здійснення особистого обшуку, складання протоколу затримання та прове-

дення короткого первинного допиту затриманого. Ця категорія осіб належала до виняткової підслідності органів НКДБ³⁰.

Однак уже 8 жовтня 1943 р. циркуляром № 16 НКВС УРСР доводив до відома обласних УНКВС, що робота з виявлення колаборантів має відбуватися в контакт з органами державної безпеки. До компетенції органів НКВС було віднесено проведення слідства щодо поліцейських. Закінчені слідством справи направлялись на розгляд особливої наради при НКВС СРСР³¹.

Згодом були видані спільні директиви НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 494/94 від 11 жовтня 1943 р. «Про порядок проведення арештів в районах звільнених від німецько-фашистських загарбників, поліцейських, сільських старост й інших ставлеників і пособників окупантів» і № 31/сн/586/гб від 3 листопада 1943 р., а також циркуляр НКДБ СРСР № 124 від 9 грудня 1943 року. Для фільтрації осіб, які служили в окупаційній поліції, було створено спеціальний табір НКВС УРСР № 258 у Харкові, куди органи НКВС та НКДБ мали направляти затриманих осіб³².

Для забезпечення регулярного інформування НКДБ СРСР про оперативну діяльність органів НКДБ УРСР на звільнених територіях при 2-му управлінні НКДБ УРСР було створено інформаційну групу. Вона займалася аналізом оперативної та слідчої практики УНКДБ, керівництвом інформаційною роботою місцевих органів НКДБ, складенням звітності для НКДБ СРСР щодо проведених органами НКДБ арештів з класифікацією за їх «забарвленням»³³.

Місцеві органи НКДБ мали подавати 5-денні зведення про «хід очистки звільненої території від агенти противника і зрадників», а також місячні доповідні записки та огляди про «розкриті антирадянські організації й групи»³⁴.

Перевірки стану слідчої роботи обласних УНКДБ, які проводилися у жовтні – грудні 1943 р., відзначали в якості недоліків саме низькі темпи ведення слідства щодо виявлення «агенти противника, зрадників і активних пособників німецьких окупантів», неспроможність слідства добитися «зізнавальних показів про практичну зрадницьку діяльність». Вказувалося на те, що арешти органами НКДБ значної кількості осіб проводилися без оформлення слідчих справ, з явними порушеннями процесуального законодавства та відомчих актів³⁵. При цьому оперативні та слідчі підрозділи навіть не ставили до відома відповідні підрозділи «А» про здійснені арешти. Це призводило до плутанини та розбіжностей у місячних статистичних даних, які подавалися до НКДБ УРСР по лінії 2-го управління та відділів «А»³⁶.

Наприкінці війни сталися зміни в юридичному статусі місць утримання заарештованих. Відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00101 від 22 березня 1944 р. було затверджено Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР і Правила внутрішнього розпорядку для ув'язнених, які утримуються у тюрмах НКДБ, зазнала змін підпорядкованість внутрішніх тюрем і ВТК³⁷.

Органи державної безпеки УРСР продовжували здійснювати контроль за дотриманням режиму секретності та захистом державної таємниці. Ці функції покладалися тепер на 5-ті відділи та відділення. Порядок організації їх роботи регулювали директиви НКВС-НКДБ СРСР № 232/3 від 11 травня 1943 р. і начальника 5-го управління НКДБ СРСР № 17 від 10 червня 1943 року³⁸.

У період війни активізувалася діяльність військової цензури. Пункти військової цензури, які підпорядковувалися відділу «В» НКДБ УРСР і відділенням «В» УНКДБ областей, здійснювали значний обсяг роботи. Наприклад, у червні 1943 р. Старобільським пунктом було перлюстровано 106 тис. 209 листів, а Ворошиловградським пунктом за першу половину того ж місяця – 105 тис. 52 листи. Разом із тим робота військової цензури не була досконалою. Часто затримувалося перевідправлення листів, був відсутній облік «контрреволюційного елемента», який виявлявся в процесі контролю поштово-телеграфної кореспонденції тощо³⁹.

Порядок взаємовідносин органів військової цензури та наркомату зв'язку щодо здійснення контролю телеграфної кореспонденції регулювався спільною інструкцією наркомату зв'язку та військової цензури № ЦВЦ-5092 від 30 травня 1943 року. Навесні 1945 р. діяльність військової цензури була поширена на радіо-телеграфну кореспонденцію. Згідно з наказом НКДБ СРСР № 00180 від 9 квітня 1945 р. була затверджена інструкція про порядок контролю радіотелеграфної кореспонденції у воєнний час. Передбачалося, що контроль будуть здійснювати пункти військової цензури НКДБ, які створювалися при дирекціях радіозв'язку та радіоцентрах. Вони перебували в підпорядкуванні відділів і відділень «В» і мали переглядати всі відкриті радіотелеграми⁴⁰.

У зв'язку із закінченням Другої світової війни та скасуванням режиму воєнного стану на підставі постанови РНК СРСР «Про зміни в системі військової цензури поштово-телеграфної кореспонденції» було видано наказ НКДБ СРСР № 00466 від 22 листопада 1945 року⁴¹. Із 1 січня 1946 р. офіційна цензура міжнародного та внутрішнього листування населення була скасована. Натомість вводився негласний контроль цього листування, який було покладено на відділи і відділення «В». Безумовному негласному контролю підлягала вся вихідна кореспонденція цивільного населення Західної України. Військова цензура продовжувала діяти в повному обсязі щодо військовослужбовців Червоної армії та ВМФ.

Повернення в Україну вищих партійних органів супроводжувалося посиленням заходів з фізичної охорони партійних чиновників. Ці функції покладалися на 6-й відділ НКДБ УРСР (начальник – П.М. Простолупов)⁴².

Важливим напрямом діяльності органів державної безпеки УРСР у період Другої світової війни стала боротьба з українським національно-визвольним рухом. Каральні акції проти українського націоналістичного підпілля були проведені відразу після приєднання західноукраїнських земель у 1939–1941 роках. А з

1943–1944 рр., коли на території України розпочався процес відновлення радянської тоталітарної системи, партійно-державне керівництво запровадило системний підхід у боротьбі з ОУН та УПА. Він передбачав комплекс політико-ідеологічних, пропагандистсько-агітаційних, репресивно-каральних і військових заходів, які спрямовувались, координувались і контролювались партійними структурами⁴³.

Таким чином, у розвитку юридичного статусу організаційної структури та правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні в період Другої світової війни можна виділити кілька етапів.

На початковому етапі, у 1939–1940 рр., відбулося кількісне зростання мережі радянських органів державної безпеки в Україні за рахунок розгортання місцевих територіальних і спеціалізованих структур на землях Західної України, Північної Буковини та Бессарабії, які були приєднані до УРСР. Основними напрямками діяльності радянських спецслужб при цьому були: демонтаж адміністративних структур попередніх владних режимів, формування розгалуженої агентурної мережі на приєднаних територіях, репресії та депортації «антирадянських елементів» та інших осіб, визнаних небезпечними новою владою, боротьба з українським націоналістичним рухом.

На другому етапі, впродовж 1941–1943 рр., органи державної безпеки УРСР зазнали суттєвих структурно-функціональних змін. На початку 1941 р. радянські спецслужби були організаційно виділені зі складу НКВС в окремий наркомат – НКДБ. У такий спосіб партійно-державне керівництво прагнуло звільнити органи державної безпеки від невластивих їм функцій для зосередження на розвідувальній і контррозвідувальній діяльності. Після створення НКДБ зусилля органів державної безпеки були спрямовані на ведення розвідувальної роботи за кордоном, організацію боротьби з діяльністю іноземних розвідок, з «антирадянськими елементами» всередині країни, охорону керівників партії та уряду.

З початком бойових дій у липні–серпні 1941 р. органи державної безпеки і внутрішніх справ знову були організаційно об'єднані в єдиний НКВС, який функціонував до весни 1943 року. Основними напрямками діяльності в цей час були протидія спробам проникнення агентури противника в тиліві райони та її розшук серед радянських громадян, розвідувальна, диверсійна та контррозвідувальна діяльність за лінією фронту, співпраця з партизанським рухом, відновлення радянської каральної системи в Україні.

На третьому етапі, в 1943–1945 рр., органи державної безпеки та внутрішніх справ знову були розмежовані в окремі наркомати. НКДБ УРСР активно займався «очисткою» території України від пособників нацистів, «зрадників», «антирадянських елементів», боротьбою з ОУН-УПА, здійснював захист державної таємниці, військову цензуру, негласну перлюстрацію кореспонденції та інші обмежувальні заходи, забезпечував охорону вищих партійних чиновників.

На всіх етапах розвитку радянських органів державної безпеки в Україні в період Другої світової війни останні продовжували проведення репресивної позасудової діяльності. Навіть ті незначні конституційні права та кримінально-процесуальні гарантії громадян, які й так були суттєво обмежені в умовах воєнного часу, систематично порушувалися.

¹ Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом / упор.: Веденєєв Д., Козенюк В., Сердюк С. З *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 1 С. 69. Веденєєв Д.В. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки в 1941–1945 рр. (за документами НКВС-НКДБ Української РСР). З *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 291–352; Веденєєв Д.В. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острого: НУОА, 2014. С. 318–340 та ін.

² Окіпнюк В.Т. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 359–363.

³ Окіпнюк В.Т. Юридичне оформлення створення органів НКВС УРСР в Західній Україні, Північній Буковині та Бессарабії. *Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі*: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.). Київ–Ужгород: Вид-во «Говерла», 2014. С. 322–325.

⁴ Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014. С. 279–338.

⁵ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954 : Справочник / Междунар. О-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. Москва : О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. С. 21–23; ГДА СБ України. Ф. 9 (СРСР). Спр. 15. Арк. 208–209.

⁶ ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 15 (СРСР). Арк. 210–212.

⁷ Там само. Спр. 46. Арк. 1–4.

⁸ Там само. Арк. 49а–49г.

⁹ Окіпнюк В.Т. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4 (6). С. 119–122.

¹⁰ ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 46. Арк. 5–8.

¹¹ Дерев'яний І. Розстріл в'язнів у червні–липні 1941 р. Як це було. Українська правда. Історична правда. 24.06.2011. URL: <http://www.istrpravda.com.ua> (дата звернення: 12.05.2019).

¹² Окіпнюк В.Т. Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2(24). С. 126–127.

- ¹³ ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 53. Арк. 13.
¹⁴ Там само. Спр. 52. Арк. 1–8, 11–14, 20–21.
¹⁵ Там само. Арк. 9–10. Спр. 48. Арк. 24.
¹⁶ Там само. Спр. 53. Арк. 40–42.
¹⁷ Там само. Спр. 52. Арк. 54.
¹⁸ Там само. Арк. 232–233.
¹⁹ Там само. Спр. 53. Арк. 45.
²⁰ Петров Н.В. Вказана праця. С. 34.
²¹ Там само. С. 35–36, 45–46, 49, 52–53, 55, 59–61.
²² ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 54. Арк. 71–72.
²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2426. Арк. 1–2.
²⁴ Там само. Арк. 3.
²⁵ ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 52. Арк. 144–146, 161–163, 172–173.
²⁶ Там само. Спр. 53. Арк. 33.
²⁷ Там само. Арк. 34.
²⁸ Там само. Спр. 51. Арк. 25–30.
²⁹ Там само. Спр. 54. Арк. 61.
³⁰ Там само. Спр. 58. Арк. 3–5.
³¹ Там само. Арк. 12–13.
³² Там само. Арк. 24–25; Спр. 63. Арк. 13.
³³ Там само. Спр. 60. Арк. 10–11.
³⁴ Там само. Арк. 19–25.
³⁵ Там само. Спр. 62. Арк. 13–16, 51–52.
³⁶ Там само. Арк. 17.
³⁷ Окіпнюк В.Т. Юридичний статус місць утримання ... С. 122–124.
³⁸ Окіпнюк В.Т. Юридичне регулювання захисту ... С. 127–128.
³⁹ ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 61. Арк. 29–30.
⁴⁰ Там само. Спр. 5 (СРСР). Арк. 303–308.
⁴¹ Там само. Арк. 350–351.
⁴² Там само. Спр. 63. Арк. 5–8.
⁴³ Окіпнюк В.Т. Юридичне регулювання боротьби радянських каральних органів з українським національно-визвольним рухом в Західній Україні в 1940-х роках. *Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації*: матеріали XXXVII Міжнародної історико-правової конференції (с. Колочава 14–17 вересня 2017 р.). Київ–Херсон: ФОП Грінв Д.С., 2017. С. 269–276.

References:

- Viedienieiev, D., Kozeniuk, V., Serdiuk, S. (2000). Operativno-boiova diialnist pidrozdliv radianskykh spetssluzhb u roky borotby z natsyzmom. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 69 [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D.V. (2014). Rozvidualno-dyversiiina ta kontrozvidualna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky v 1941–1945 rr. (za dokumentamy NKVS–NKDB Ukrainskoi RSR). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2014, 2(43), 291–352 [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D.V. (2014). *Narysy voienno-politychnoi istorii Ukrainy. Taiemnyi front Druhoi svitovoi viiny: rozvidualna ta kontrozvidualna diialnist radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1939–1945 rr.)*. (pp. 318–340). Ostroh: NUOA [in Ukrainian].
- Okipniuk, V.T. (2017). Yurydychne zakriplennia osnovnykh zadach orhaniv NKVS URSSR v Zakhidnii Ukraini na pochatku Druhoi svitovoi viiny. *Evolutsiini i revoliutsiini protsesy v istorii prava, derzhavy i yurydychnoi dumky: do 100-richchia Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* (pp. 359–363). Kyiv–Kherson: FOP Hrin D. S. [in Ukrainian].
- Okipniuk, V.T. (2014). Yurydychne oformlennia stvorennia orhaniv NKVS URSSR v Zakhidnii Ukraini, Pivnichnii Bukovyni ta Bessarabii. *Derzhavnyi suverenitet, natsionalna bezpeka i svitovi pravoporiadok v istoriko-pravovomu vymiri*. (pp. 322–325). Kyiv–Uzhhorod: Vyd-vo «Hoverla» [in Ukrainian].
- Baran, V.K., Tokarskyi, V.V. (2014). *«Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr.* Lviv [in Ukrainian].
- Petrov, N.V. (2010). *Kto rukovodyl orhanamy hosbezopasnosti, 1941–1954 : Spravochnyk*. Moskva : O-vo «Memoryal»; «Zvenia» [in Russian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 15. (SRSR) [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 46 [in Ukrainian].
- Okipniuk, V.T. (2018). Yurydychnyi status mistis utrymanna zareshotovanykh v orhanakh derzhavnoi bezpeky URSSR (1929–1953 roky): istoriko-pravovyi analiz. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 4 (6), 119–122. [in Ukrainian].
- Derevianyi, I. Rozstril viazniv u chervni–lypni 1941 r. Yak tse bulo. *Ukrainska pravda. Istorychna pravda*, 24.06.2011. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua> (data zvernennia: 12.05.2019) [in Ukrainian].
- Okipniuk, V.T. (2018). Yurydychne rehuliuвання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*, 2 (24), 126–127 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 53 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 52 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 48 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 54 [in Ukrainian].
- TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23 Spr. 2426 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 51 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 58 [in Ukrainian].
- HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 63 [in Ukrainian].

HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 60 [in Ukrainian].

HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 62 [in Ukrainian].

HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 61 [in Ukrainian].

HDA SB Ukrainy. F. 9. Spr. 5 (SRSR) [in Ukrainian].

Okipniuk, V.T. Yurydychne rehulivannia borotby radianskykh karalnykh orhaniv z ukrainskym natsionalno-vyzvolnym rukhom v Zakhidnii Ukraini v 1940-kh rokakh. *Pam'iatky prava yak vidobrazhennia istorychnykh protsesiv i kultury suspilstva*: (pp. 269–276). Kyiv–Kherson: FOP Hrin D. S. [in Ukrainian].

Резюме

Окипнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз.

У статті здійснено історико-правовий аналіз розвитку юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів державної безпеки УРСР у період воєнного часу. Визначено етапи їх структурно-функціональної еволюції. Проаналізовано основні напрями діяльності органів державної безпеки на різних етапах розвитку їх юридичного статусу.

Ключові слова: радянські органи державної безпеки, НКВС, НКДБ, Друга світова війна, тоталітарний режим.

Резюме

Окипнюк В.Т. Советские органы государственной безопасности в Украине в период Второй мировой войны: историко-правовой анализ.

В статье осуществлен историко-правовой анализ развития юридического статуса организационной структуры и деятельности органов государственной безопасности УССР в период военного времени. Определены этапы их структурно-функциональной эволюции. Проанализированы основные направления деятельности органов государственной безопасности на разных этапах развития их юридического статуса.

Ключевые слова: советские органы государственной безопасности, НКВД, НКГБ, Вторая мировая война, тоталитарный режим.

Summary

Volodymyr Okipniuk. Soviet National Security Authorities in Ukraine during the Second World War: A Historical and Legal Analysis.

The article deals with the historical and legal analysis of the development of the legal status, organizational structure and activities of the USSR's state security bodies during the wartime. It is determined that during the Second World War several stages of their structural and functional evolution can be distinguished.

At the initial stage, in 1939–1940, the network of Soviet state security bodies in Ukraine was quantitatively increased due to the deployment of local territorial and specialized structures in the lands of Western Ukraine, Northern Bukovina and Bessarabia that were annexed to the Ukrainian SSR. The main areas of activity of the Soviet special services were: dismantling the administrative structures of the previous power regimes, forming an extensive agent network in the annexed territories, repressing and deporting “anti-Soviet elements” and other persons recognized as dangerous by the new government, fighting the Ukrainian nationalist.

In the second stage, during 1941–1943, the USSR state security organs underwent significant structural and functional changes. In early 1941, the Soviet special services were organizationally separated from the NKVD into a separate People's Commissar, the NKDB. In this way, the party-state leadership sought to release the state security organs from their inappropriate functions to focus on intelligence and counterintelligence activities. After the creation of the National Security and Defense Agency, the efforts of the state security agencies were directed to conducting intelligence work abroad, organizing the fight against foreign intelligence activities, with “anti-Soviet elements” inside the country, protecting party leaders and the government.

With the start of hostilities in July–August 1941, the state security and internal affairs were again organizationally united into a single NKVD, which functioned until the spring of 1943. The main activities at this time were to counter attempts to penetrate the enemy's agency in the rear areas and its search among Soviet citizens, intelligence, sabotage and counterintelligence on the front line, cooperation with the guerrilla movement, restoration of the Soviet punitive system in Ukraine.

In the third stage, in 1943–1945, the state security and internal affairs bodies were again divided into separate narcotics. The USSR NCSD actively engaged in the “cleansing” of the territory of Ukraine from Nazi aides, “traitors”, “anti-Soviet elements”, fighting the OUN-UPA, protecting state secrets, military censorship, mute correspondence and other restrictive measures, securing security guards.

At all stages of the development of Soviet security organs in Ukraine during the Second World War, the latter continued to carry out repressive extrajudicial activities. Even the minor constitutional rights and procedural guarantees of citizens, which were already significantly restricted in wartime, were systematically violated.

Key words: Soviet state security bodies, NKVS, NKDB, Second World War, totalitarian regime.